

ARAB TILIDAGI JINOYAT HUQUQI TERMINLARINING MORFOLOGIK-SINTAKTIK USULDA YASALISHI

Abdulkasimova Laziza Abdulkaxxarovna,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: laziza.abdulkasimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi arab tilidagi jinoyat huquqi terminlarining morfologik-sintaktik usul orqali yasalishi tadqiq qilingan. Morfologik-sintaktik usullar hisoblangan ellipsis va o'zak qo'shish arab tilidagi jinoyat huquqi terminlarining yasalishida sermahsul usullar deb topildi.

Kalit so'zlar: ellipsis, abbreviatsiya, o'zak qo'shish, morfologik-sintaktik usul, soz yasashning "An-naxt" usuli.

Abstract. This article studies the morphological-syntactic method of forming criminal law terms in modern Arabic language. It has been found that morphological-syntactic methods such as ellipsis and compounding are productive methods in creating criminal law terms in Arabic.

Keywords: ellipsis, abbreviation, compounding, morphological-syntactic method, "An-nakht" method of term formation.

Аннотация. В данной статье исследуется морфолого-синтаксический способ образования терминов уголовного права в современном арабском языке. Было доказано, что морфолого-синтаксические способы, такие как эллипсис и словосложение являются наиболее продуктивными способами при создании арабских терминов уголовного права.

Ключевые слова: эллипсис, аббревиация, словосложение, морфолого-синтаксический способ, способ «Ан-нахт» по образованию терминов.

Termin shakllantirishning morfologik-sintaktik usuli deganda, turli usullar orqali so'z birikmalardan terminologik birliklar yasash nazarda tutiladi. Bunday holatda so'z birikmalari sintaktik va morfologik jihatdan qayta shakllanishi mumkin [1, 153]. Ko'pgina terminologiyalarda morfologik-sintaktik usul mahsuldorligiga qaramay, bu usul bir qator tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilmaydi hamda uning turlari morfologik va sintaktik usullar orasidagi oraliq pozitsiyasidan kelib chiqadigan boshqa usullarda o'z izohlarini topadi.

Termin yasashning morfologik-sintaktik usuli tarkibiga ellipsis, o'zak qo'shish va abbreviatsiyalar kiradi [2, 107].

Ellipsis holatida so'z birikmasi tarkibidagi bir terminologik element tushib qolishiga qaramay, ma'no saqlanadi, ya'ni avval qanday ma'no kasb etgan bo'lsa, o'sha ma'noda ishlatiladi, ma'nosi o'zgarmaydi. Arab tilida jinoyat huquqi terminlariga keladigan bo'lsak, ellipsis [حذف] qisqalik va aniqlik uchun qo'llaniladi. Masalan, "الجناية" [jinoyat] termini, avval boshidanoq ushbu termin "الشخص على النفس أو ما دونها" [shaxsga yoki boshqa narsaga qarshi jinoyat] iborasining bir bo'lagi bo'lgan, ammo bugun jinoyat huquqida elliptik holatda qo'llaniladi. "الحد" [Al-xadd – shariat tomonidan o'rnatilgan jazo turi], ushbu termin "حدود الله" [Alloxning chegarasi/ jazosi] iborasining ellipsisi hisoblanadi. "التعزير" [At-ta'zir - sud qarori orqali jazo berish], aslida ushbu termin "عقوبة التعزير" [ta'zir jazosi] ko'rinishida bo'lgan va mazkur birikmada aniqlanmish tushirib qoldirilgan.

"المجني عليه الشخص" [jabrlanuvchi] va "شخص محكوم" [hukm qilingan shaxs] kabi terminlarda ellipsis natijasida "شخص" so'zi tushib qolgan va aksariyat hollarda mazkur

terminlar “المجنى عليه” va “محكوم” shaklida qo‘llaniladi. “الركن” [jinoyat tarkibining elementi (ob’ektiv/ sub’ektiv tomoni)] termini ko‘pincha “الركن المادي” [moddiy element] yoki “الركن المعنوي” [axloqiy element] termin birikmalari o‘rnida ishlatiladi.

Yuqoridagi misollardan shuni ko‘rish mumkinki, ellipsisning asosiy talabi – bu so‘z birikmasidagi bir element (so‘z) ning tushirib qoldirilishiga qaramay ma’noning saqlanishidir. Jinoyat huquqi terminlari orasida ellipsis holati moslashgan aniqlovchili birikmalar, izofa birikmalari va boshqa KKT lar tarkibida uchrashi aniqlandi. Ta’kidlash lozimki, ellipsis usulida yasalgan terminlar tez-tez qo‘llaniladigan terminologik birikmalarga xos bo‘lib, boshqa terminologik birikmalarda ularni qo‘llash tushunishda qiyinchiliklar yuzaga keltiradi. Arab yuridik terminologiyasidagi ellipsis kengaytirilgan iboralardan ixcham terminlar hosil qilish imkonini beradi.

Morfologik-sintaktik usul orqali termin yasashning yana bir turi o‘zak qo‘shishdir, ushbu usul ikki yoki undan ortiq morfemalarning bir so‘zga birikishidan iboratdir. Qo‘shish kompozitsiyasi natijasida hosil bo‘lgan so‘z “murakkab” (المركب) deyiladi. M.F.Hijoziy ta’kidlashicha, abbreviatsiya jarayonida ba’zi harflar tushsa, qo‘shish paytida saqlanib qoladi [3, 77]. Shundan kelib chiqib, biz ikki “النحت” va “التركيب” terminlarini sharxlaymiz. Mazkur terminlarning o‘xshashligi ularning ikki yoki undan ortiq so‘zdan yasalishi bilan bog‘liq bo‘lsa, birinchisida unilarning o‘zgarishi, harflarning tushishi tabiiy hodisa bo‘lib, ikkinchisida bunday jarayon kuzatilmaydi. Islom madaniyati kelishi bilan “لا+اسم” shaklidagi murakkab terminlar paydo bo‘ldi, masalan: “لاكون” [yo‘qlik], “لاوجود” [yo‘qlik], “لانهائية” [cheksizlik] va boshqalar. Terminlar rivojlanishining zamonaviy davrida arab adabiy tilidagi ilmiy, falsafiy, siyosiy va ijtimoiy tushunchalarni ifodalash uchun murakkab terminlar keng miqyosda qo‘llanildi. Bizning tadqiqot ishimizda murakkab kompozitsiyalar uchun eng yaqin tasnif M.F. Hijoziy tomonidan berilgan tasnif bo‘ldi: [3, 78-87]

1. “التركيب المزجي العربي” , “لا” so‘zining qo‘llanilishidan iborat bo‘lib, masalan: “لاكمال” [mukammal bo‘lmaslik], “لاأخلاقي” [axloqsiz];
2. “التركيب الإضافي” , “ذو”, “بين”, “تحت”, “فوق”, va “غير” so‘zlarining qo‘llanilishidan iborat bo‘lib, masalan: “فوق صوتي” [tovushdan ham tez], “عدم توازن” [muvozanatning yo‘qligi] va “ذو قرنين” [ikki shoxlik];
3. “التركيب المزجي المختلط” , “اسم عربي” [arabcha ism] va “نهاية أجنبية” [boshqa tildagi tugallanma] larning qo‘llanilishidan iborat, masalan: “كبريتات” [sulfat (“كبريت” arabiy va “ات” xorijiy)], “يوديد” [yodid (“يود” arabiy va “يد” xorijiy)].

Jinoyat huquqi terminlarining tahlili o‘zak qo‘shish usuli orqali yasalgan terminlar kam miqdorda ekanligi hamda ular orasida eng faol qo‘llaniladiganlari quyidagi modellardan iboratligini ko‘rsatdi:

Arab jinoyat huquqida “ذو” [ega bo‘lish (biron narsaga)] nisbiy olmoshi muayyan belgilar yoki maqomga ega bo‘lgan sub’ektlarni ifodalash uchun qo‘llaniladi. Masalan, “ذو الشأن” [manfaatdor shaxslar (jinoiy ishga aloqasi bo‘lgan)] va “ذو أهلية” [aqli raso, jinoiy layoqatga ega bo‘lgan shaxs] terminlari jarayonga jalb qilingan shaxslarni tavsiflaydi. Shu qatorda “ذو الحصانة” [immunitetga ega bo‘lgan shaxslar], “ذو صفة” [rasmiy shaxs sifatida harakatlanish, vakolatli xodim], “ذو سلطة” [vakolatli shaxs, hukumat vakili], “ذو سابقة إجرامية” [sudlangan shaxs, residivist] terminlarini ham misol sifatida keltirish mumkin. Ushbu terminlar jinoyat qonunchiligida shaxsning rolini aniq belgilash uchun ishlatiladi.

Arab jinoyat huquqida “تحت” [ostida, tagida] predlogi “huquqiy maqom”, “hibsda bo‘lish” yoki “qonun doirasida harakat qilish” ma’nolarini ifodalashda qo‘llaniladi. “تحت” predlogi yordamida ifodalangan asosiy jinoyat huquqi terminlari quyidagilar: “تحت التحقيق” [tergov ostida/surishtiruvda]; “تحت الاعتقال” [hibsda/soqchilar nazoratida]; “تحت الحراسة”

[qo'riqchi nazoratida (ko'pincha hibsga olingan shaxs haqida)]; "تحت الإكراه" [majburlash ostida (aybni istisno qiladigan holat)]; "تحت طائلة القانون" [qonun ta'siri ostida]; "تحت المسؤولية" [jinoiy javobgarlik ostida].

Arab jinoyat huquqida "بين" [orasida] predlogi "aloqa", "sheriklik", "qarama-qarshilik" va "bir-biridan farqlash" ma'nolarini ifodalashda qo'llaniladi. Bu holatda tayanch so'zlar quyidagilar: "اشتراك بين" [sheriklik], "تعارض بين" [qarama-qarshilik], "تمييز بين" [bir-biridan farqlash]. Mazkur iboralar tomonlar o'rtasidagi huquqiy aloqalarni tasvirlaydi. "بين" predlogi yordamida yasalgan qator jinoiy huquqiy terminlarni misol sifatida keltiramiz: "اشتراك بين" [ayblanuvchilar o'rtasidagi sheriklik]; "تعارض بين المصالح" [manfaatlar qarama-qarshiligi (jinoiy jarayonda)]; "تمييز بين الجناية والجنة" [jinoyat va huquqbuzarlikni bir-biridan farqlash]; "العلاقة بين السبب والنتيجة" [sabab va natija o'rtasidagi bog'liqlik]; "تبادل الاتهام بين" [ikki tomon o'rtasidagi o'zaro ayblov].

Arab jinoyat huquqida "فوق" [ustida] predlogi jinoyatlarda o'rnatilgan chegaralarni buzish, yosh chegarasi yoki ierarxiyani buzish ma'nolarida qo'llaniladi. Ushbu predlog yordamida hosil bo'lgan jinoiy terminlar: "فوق السن القانوني" [jinoiy javobgarlik yoshiga yetgan shaxs]; "فوق طاقة" [nazorat qiluvchi va buyruq beruvchi mansabdor shaxs]; "فوق المشتبّه به" [nazorat qiluvchi va buyruq beruvchi mansabdor shaxs]; "التحمل" [ruxsat berilgan chegaradan chiqish]. Mazkur iboralar javobgarlik darajasi va jinoyat ishtirokchilarining huquqiy maqomini aniqlashga yordam beradi.

"عدم" [yo'qlik, mavjud emaslik] so'zi jinoyatning mavjud emasligi, aybi yoki dalillarning yo'qligiga ishora qiluvchi terminlarni shakllantirishda arab jinoyat huquqida keng qo'llaniladi. Masalan, "عدم الجريمة" [jinoyat tarkibining yo'qligi]; "عدم المشروعية" [noqonuniylik]; "عدم القصد الجنائي" [jinoiy qasdning yo'qligi]; "عدم كفاية الأدلة" [ayblov uchun dalillarning yo'qligi]; "عدم المسؤولية الجنائية" [jinoiy javobgarlikning mavjud emasligi]. Ushbu terminlar arab qonunchiligida harakatlarni saralash hamda javobgarlikdan ozod qilish uchun asoslarni aniqlashda ishlatiladi.

"غير" [emas] so'zi jinoiy belgilar yo'qligini, noqonuniylikka yoki harakatlarning qasddan emasligiga ishora qiluvchi terminlarni ifodalashda qo'llaniladi. Masalan, "غير مشروع" [qonuniy emas, noqonuniy]; "غير متعمد" [qasddan emas]; "غير مسؤول" [mas'uliyatsiz, aqli raso emas]; "قتل غير عمد" [qasddan sodir etilmagan qotillik]; "فعل غير مشروع" [noqonuniy harakat]; "فعل غير قانوني" [noqonuniy harakat]; "غير مميز" [jinoiy javobgarlik yoshiga yetmagan shaxs]; "غير مقصود" [qasddan qilinmagan]; "غير مبرر" [asoslanmagan, noqonuniy]. Ushbu iboralar jinoyat ishtirokchilarining aybdorlik darajasi, ularning niyati va huquqiy maqomini aniqlashga yordam beradi.

"لا" [yo'q] inkor yuklamasi jinoyat tarkibi yoki qonuniy asoslarning mavjud emasligini ifodalash maqsadida arab jinoyat huquqida keng qo'llaniladi. Masalan: "لا جريمة" [jinoyat tarkibining mavjud emasligi]; "لا دعوى" [jinoiy ta'qibning mavjud emasligi]; "لا عقوبة" [jazoning yo'qligi]; "لا مسؤولية جنائية" [jinoiy javobgarlikning yo'qligi]; "لا عفو" [avf etish, amnistiyaning yo'qligi].

Morfologik-sintaktik usulning yana biri abbreviatsiya bo'lib, ular tilni yangi leksik birliklar bilan boyitish usuli sifatida qo'llaniladi, biroq tadqiqotlar natijasi rus va ingliz tillariga nisbatan arab tilida qisqartmalar miqdori kam ekanligini ko'rsatadi. Odatda turli tillarda tashkilotlar, uyushmalar va boshqa institutlarning nomlari abbreviatsiyalar bilan ifodalanadi, xususan arab tilida ham bunday misollarni uchratish mumkin: [الدولة] [داعش] (Iroq Shom islom davlati).

Jinoyat huquqi terminologiyasida abbreviatsiyalarning rolini aniqlashdan avval, ularning arab tilidagi o'rnini aniqlab olish kerak, deb o'ylaymiz, chunki bir qator olimlar "qisqartmalar arab tiliga xos emas", deb hisoblashsa, boshqalari "qisqartmalar natijasida

tushunarsiz va noaniq soʻzlar paydo boʻladi”, deb taʼkidlaydilar [4, 124]. D.S.Lotte taʼkidlashicha, “qisqartirish usuli koʻpincha noodatiy, tushunarsiz va yasalishi mumkin boʻlmagan terminlarni yaratishga olib keladi.” [5, 30]

Ayrim olimlarning qisqartmalarga nisbatan salbiy munosabatiga qaramay, bu usul qadim zamonlardayoq maʼlum boʻlgan. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin: “إلخ” [انتهى كلامه “أه”]; [إلى آخره

“Qisqartmalar kamida toʻrtta harfdan iborat boʻlishi kerak”, deb hisoblaydilar baʼzi olimlar [6, 166]. Ammo arab tilida ikki va uch harfdan iborat abbreviaturalar ham mavjud: “ج.م.ع” [MAR], “ص.ب” [pochta indeksi]. Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, arab tilida abbreviaturalarni shakllantirishda nuqtalardan foydalaniladi yoki har bir soʻzning bosh harflarini qoʻshib yozish asosida ham hosil boʻladi.

Arab tilida abbreviatsiyalarning maʼlum miqdorda mavjud ekanligiga qaramay, jinoyat huquqiga oid terminlar orasida abbreviatsiya holatiga uchragan soʻzlar uchramadi.

Shunday qilib, termin yasashning morfologik-sintaktik usuli oʻz ichiga uch tur: ellipsis, oʻzak qoʻshish va abbreviatsiyani olgan boʻlib, arab terminshunos olimlarining ularga nisbatan turli xil munosabatiga qaramay, biz oʻrganayotgan terminologik qatlamda ular oʻz ifodasini topdi, lekin boshqa soʻz yasash usullari bilan taqqoslanganda, morfologik-sintaktik usul orqali hosil boʻlgan jinoyat huquqi terminlarining soni kam foizni tashkil etadi. Morfologik-sintaktik usul yordamida termin hosil qilishning barcha turlarida asl terminologik iboraning leksik uzunligi qisqaradi va keyinchalik ular mustaqil termin sifatida qoʻllaniladi. Har uchchala holat uchun ham birikmadan oddiy terminning yaralishi harakterlidir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Гринев-Гриневиц С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993. – С. 153.
2. Мустафаева А.А. Современная арабская терминология: формирование и проблемы перевода (на материале терминологии информатики): Дисс. д-ра. филос. (PhD). Алматы, по спец. 6D020900 – Востоковедение 2011. – С.107.
3. محمود فهمي حجازي. الأسس اللغوية لعلم المصطلح. – القاهرة: مكتبة غريب، 1993. - ص. 259.
4. محمد يوسف حسن. دور النحت في تيسير الأداء العلمي بالعربية // مجلة مجمع اللغة العربية (القاهرة) – 1994. – العدد 78 – ص. 124-131.
5. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М., 1966. – С.30.
6. إبراهيم البسيوني الصعيدي، عبد العزيز عبد الحفيظ الخولي. فصول من فقه اللغة العربية. – القاهرة: جامعة الأزهر، 2007. – ص. 323.